

Matti Leiviskä

Nälkävuodet Oulun läänissä, Haapajärven kihlakunnassa ja Kärsämäen ja Reisjärven seurakunnissa 1860-luvulla

Suuri osa nykyisen Suomen alueesta on viljan viljelyn kannalta äärialueutta, joten pienempiä ja suurempia katovuosia ja nälänhätiiä on koettu täällä toistuvasti menneinä vuosisatoina. Vajaan parinsadan vuoden aikana vuosina 1696–1870 kuolleisuus nousi Suomessa yksitoista kertaa sellaiselle tasolle, että voidaan puhua kuolleisuuskriisistä. Väestöhistoriallisessa tutkimuksessa se tarkoittaa yli 40 kuolemaa 1 000 asukasta kohden. Suurinta tuhoa väestölle aiheuttivat Suomessa suuret kuolonvuodet 1695–1697 ja nälkävuodet 1867–1868. Näistä 1600-luvun kuolonvuodet olivat tuhoisimmat, sillä niiden aikana ylimääräinen kuolleisuus nousi maailmanennätysluokkaan, jopa 270 kuolleeseen 1 000 asukasta kohden. Valitettavasti tiedot 1690-luvulta ovat puutteelliset eikä täyttä varmuutta kuolonvuosien todellisista tuhoista voida saada. Sen sijaan 1860-luvulta on käytettävissä runsaasti tarkkoja sato- ja väestötilastoja. Niiden perusteella tiedetään, että vuoden 1867 halla- ja katovuosi oli harvinaisen paha, ja sitä seuranneena nälkävuonna 1868 kuolleiden määrä kasvoi suuremmaksi kuin koskaan Suomen historiassa. Eräiden arvioiden mukaan kuolleita oli jopa 138 000, mikä tarkoitti kahdeksaa prosenttia Suomen silloisesta väestöstä. Kuolleisuus nousi koko maassa noin 80 kuolleeseen 1 000 asukasta kohden. Monella paikkakunnalla kuolleiden suhteellinen osuus kasvoi vielä moninkertaisesti suuremmaksi.¹

Suomen vuosien 1867–1868 nälkävuodet olivat viimeinen rauhanajan nälänhätä läntisessä Euroopassa. Niiden taustalta löytyy monia syitä. Suomen väestö oli kasvanut nopeasti, ja maa oli köyhimpiä tai jopa köyhin alue Länsi-Euroopassa. Vielä 1860-luvulla 90 prosenttia Suomen väestöstä sai elantonsa maataloudesta, jonka

1 Arvi Raivio, ”Nälkävuodet 1860-luvulla Oulun läänissä, etenkin Salon ja Haapajärven kihlakunnissa”. *Vuosikirja 1936 IV*. Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliitto, Oulu 1936, 41–43; Oiva Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*. Historiallisia tutkimuksia 136. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1986, 231; Eino Jutikkala, ”Katovuodet”. *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2003, 504–513; Pentti Virrankoski, *Suomen historia 1 & 2*. 2. korjattu painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2009, 527; Reijo Solantie, *Ilmasto ja sen määrämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa*. Väitöskirja. Jyväskylän Studies in Humanities. Jyväskylän yliopisto 2012, 259; Miikka Voutilainen, *Nälän vuodet. Nälänhätien historia*. Atena Kustannus Oy, Jyväskylä 2017, 32, 36, 87.



päätuotteena oli leipävilja. Normaali vuosinakaan viljantuotanto ei pystynyt vastaamaan edes oman maan tarpeisiin, vaan keskimäärin noin kymmenesosa leipäviljasta tuotiin ulkomailta. Ruuantuotannon vaikeudet eivät rajoittuneet ainoastaan yhteen vuoteen, vaan tilanteen kriisiytyminen alkoi jo aiemmin 1860-luvulla. Vuodet 1867–1868 olivat vain kriisin huipentuma, jossa yhdistyivät tuhoisalla tavalla huono sato ja tuontivaikeudet.

Helppo selitys 1860-luvun nälkävuosille olisi, että niissä oli kyse Thomas Malthusin jo vuonna 1798 esittämästä liiallisen väestönkasvun aiheuttamasta kurjuudesta ja puutteesta. Suomen väestö oli yksinkertaisesti kasvanut nopeammin kuin ruuantuotanto. Syyt ja seuraukset eivät kuitenkaan ole niin yksinkertaisia. Vaikka koko Suomessa kärsittiin 1860-luvulla ravinnon puutteesta, ei kuolleisuus noussut kaikkialla yhtä suureksi. Sama on havaittu eri puolilla maailmaa: nälänhätä ei välttämättä tarkoita korkeaa kuolleisuutta, vaan toisinaan kuolleisuus voi jopa laskea sen aikana. Vuosien 1867–1868 nälänhätä johti Suomessa korkeaan kuolleisuuteen monella paikkakunnalla. Suhteellisesti eniten kuoltiin Etelä-Pohjanmaan ja Pohjois-Satakunnan sisämaassa, Pohjois-Karjalassa sekä Oulun läänin eteläosissa Haapajärven kihlakunnassa. Näilläkin alueilla kuolleisuudessa oli suuria eroja jopa naapuripitäjien välillä, joten pelkkä elintasoero ei riitä selittämään kuolleisuuseroja, kuten se ei riittänyt Malthusin ajan Englannissakaan.²

Suomen 1860-luvun nälkävuosia on käsitelty ja sivuttu useissa eri tutkimuksissa. Perusteellisimpia kokonaiskatsauksia ovat Oiva Turpeisen tutkimus *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868* vuodelta 1986 sekä Kari Pitkäsén tutkimus *Depression and Disease. Mortality during the Great Finnish Famine of the 1860s* vuodelta 1993. Molemmissa osoitettiin vakuuttavasti nälänhädän ja tautien yhteisvaikutus korkean kuolleisuuden taustalla.³ Entisen Oulun läänin osalta julkaistiin aiheesta Arvi Raivion kirjoittamat artikkelit jo vuosina 1936 ja 1937.⁴ Näiden tutkimusten jälkeen nälkävuosia on tutkittu eri paikallishistorioissa, mutta tuore kokonaiskatsaus entisen Oulun läänin alueelta puuttuu. Tässä artikkelissa tutkin 1860-luvun suurten nälkävuosien syitä ja seurauksia Oulun läänissä. Tutkimuskysymykseni ovat:

1. Miten kato vuodet kohdistuivat eri alueisiin Oulun läänissä?
2. Mikä vaikutus kato- ja nälkävuosilla oli eri alueiden väestökehitykseen?
3. Mitkä tekijät vaikuttivat koettujen väestömuutosten taustalla?

2 Raivio 1936, 44–45; Turpeinen 1986, 104–105, 231; Virrankoski 2009, 523–527; Voutilainen 2017, 17, 42–43, 87, 113–116.

3 Nälkävuosien tutkimushistoriasta tarkemmin Tuomas Jussilan ja Lari Rantasén artikkelissa ”Nälällä on aina historiansa”. *Nälkävuodet 1867–1868*. Toimittaneet Tuomas Jussila ja Lari Rantasén. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1443. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2018, 17–22.

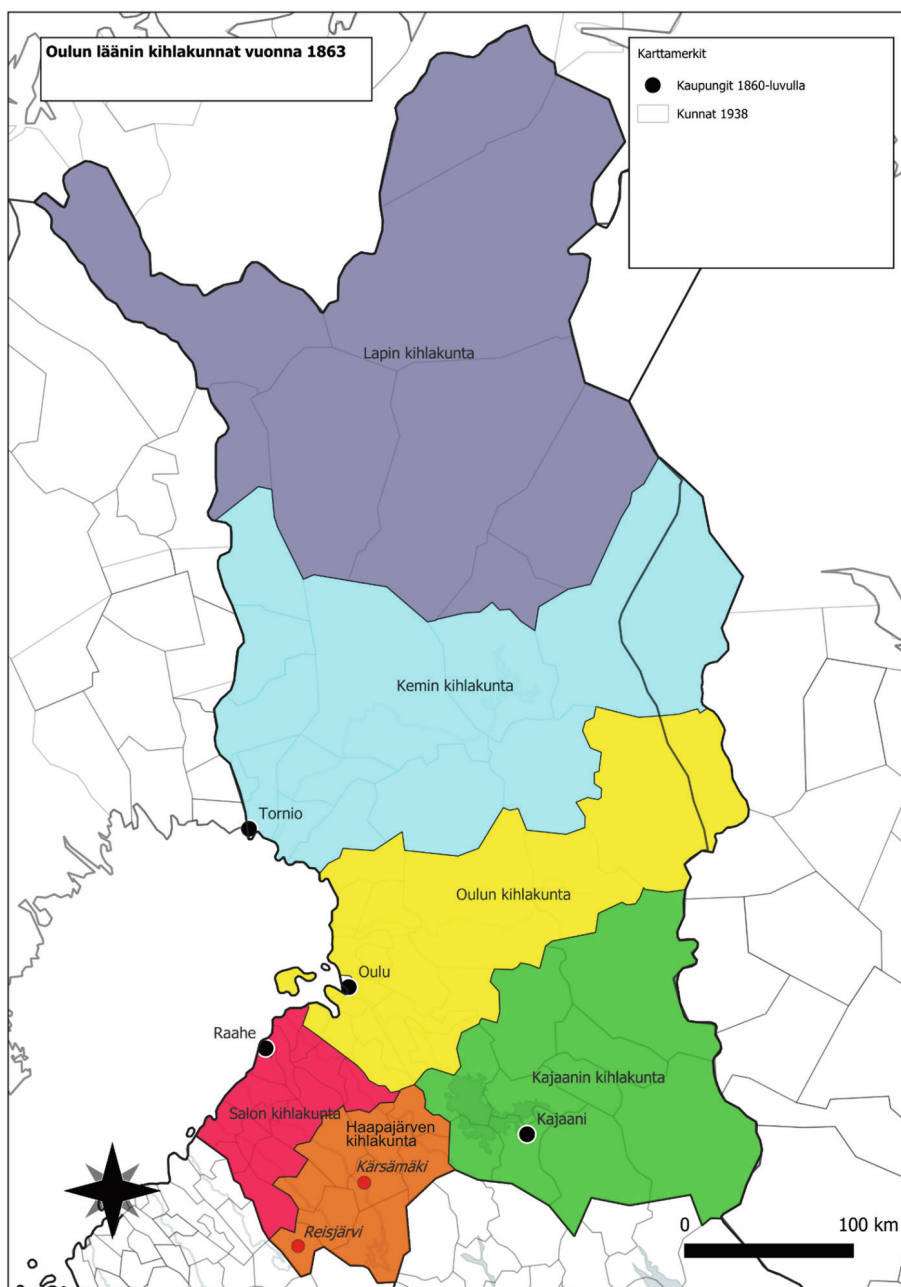
4 Raivio 1936, passim; Arvi Raivio, ”Nälkävuodet 1867–68 Oulun läänin pohjoisosissa, etenkin Kainuussa”. *Vuosikirja 1937 V*. Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliitto, Oulu 1937.

Koska kaikkiin kysymyksiin ei ole mahdollista saada vastausta koko lääniä koskevista tilastoista, kohdennan tutkimusta etenkin Haapajärven kihlakuntaan ja sen sisällä Käsäpäen ja Reisjärven seurakuntiin, joista jälkimmäinen oli suhteellisesti yksi eniten väestöään menettäneistä alueista koko maassa. Reisjärvellä kuoli yli viidesosa vuoden 1868 väestöstä. Naapuripitäjä Käsäpäki koki myös merkittävän mutta selvästi pienemmän väestötappion, mikä tekee siitä kiinnostavan vertailukohteen. Tutkimuksen päälähdeaineistoina ovat Oulun läänin maaherran vuosikertomukset, Haapajärven kihlakunnan kruununvoudin vuosikertomukset sekä Käsäpäen ja Reisjärven seurakuntien väestörekisterit 1860-luvulta.⁵

Oulun läänin kokonaiskuva

Venäjäen keisarikuntaan kuulunut Suomen suuriruhtinaskunta oli 1860-luvun alussa jaettuna kahdeksaan lääniiin, joista pohjoisimpaan eli Oulun lääniiin kuuluivat nykyiset Pohjois-Pohjanmaan, Kainuun ja Lapin maakuntien alueet. Maantieteellisesti lääni oli valtavan suuri. Se ulottui etelästä Reisjärveltä pohjoiseen Utsjoelle ja lännessä Kalajoelta itään Kuhmoon asti. Pinta-alaansa nähden läänissä oli vähän väkeä, kuten edellä olevista tilastoista nähdään. Läänin johtava virkamies oli maaherra, jota nimitettiin tähän aikaan kuvernööriksi. Pahimpien kriisivuosien aikaan Oulun läänin kuvernöörinä toimi George von Alftan (1862–1873). Hallinnollisesti Oulun lääni oli 1860-luvun alussa jaettuna viiteen kihlakuntaan eli Salon, Kajaanin, Oulun, Kemin ja Lapin kihlakuntaan. Vuonna 1863 erotettiin Salon kihlakunnasta uusi Haapajärven kihlakunta. Kihlakunnan johtava virkamies oli kruununvoudti. Kihlakuntien lisäksi Oulun läänissä oli tähän aikaan neljä kaupunkia: Oulu, Raahe, Kajaani ja Tornio. Seuraavan sivun kartta esittää Oulun läänin kihlakuntajakoa 1860-luvun jälkipuoliskolla. Sen jälkeisessä taulukossa näkyy väestön jakaantuminen kihlakuntien ja kaupunkien kesken.

5 Maaherran vuosikertomukset 1860–1870, Oulun lääninhallituksen lääninkanslian arkisto (OL-KA) Hb:2, Kansallisarkisto Oulu (KAO); Kruununvoudin vuosikertomukset 1861–1867, 1870, Haapajärven kihlakunnan kruununvoudin arkisto (HKKA) Ella:1, KAO; Erkki Hujanen, ”Reisjärven väestökehitys”. *Reisjärven kirja*. Reisjärven kunta, Reisjärvi 1987, 73–94.



Kuvio 1. Oulun läänin kihlakunnat vuonna 1863. Pohjakartan kuntajako vuodelta 1938. Piirtänyt Matti Leiviskä.

Taulukko 1. Oulun läänin väkiluku kihlakunnittain vuoden 1865 lopussa.⁶

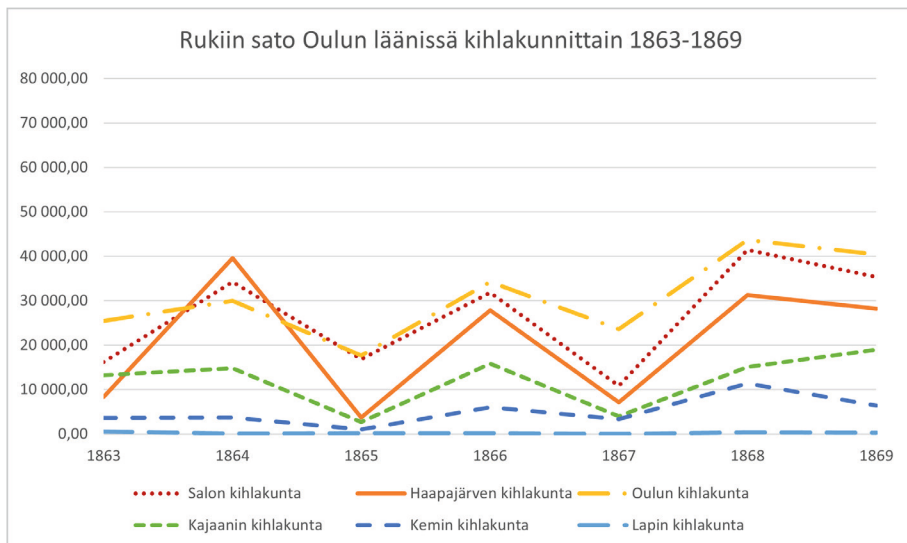
	Väkiluku	Osuus läänin väkiluvusta
Oulun kihlakunta	43 584	23,05 %
Salon kihlakunta	39 004	20,63 %
Kajaanin kihlakunta	33 627	17,78 %
Haapajärven kihlakunta	28 530	15,09 %
Kemin kihlakunta	26 376	13,95 %
Lapin kihlakunta	6 133	3,24 %
Oulun kaupunki	7 740	4,09 %
Raahen kaupunki	2 687	1,42 %
Tornion kaupunki	741	0,39 %
Kajaanin kaupunki	659	0,35 %
Yhteensä	189 081	100,00 %

Suuri osa Oulun läänin väestöstä asui maaseudulla. Väkiluvultaan suurin alue oli Oulun kihlakunta, jonka pääosa muodostui Oulu- ja Iijokilaaksoista. Kaupunkilaisten osuus läänin väestöstä oli pieni, kuten muuallakin Suomessa tähän aikaan. Kaupungeista Oulu ja Raahen olivat sentään jo huomattavia väestökeskittymiä mutta Kajaani ja Tornio vain suurehkoja kyliä.

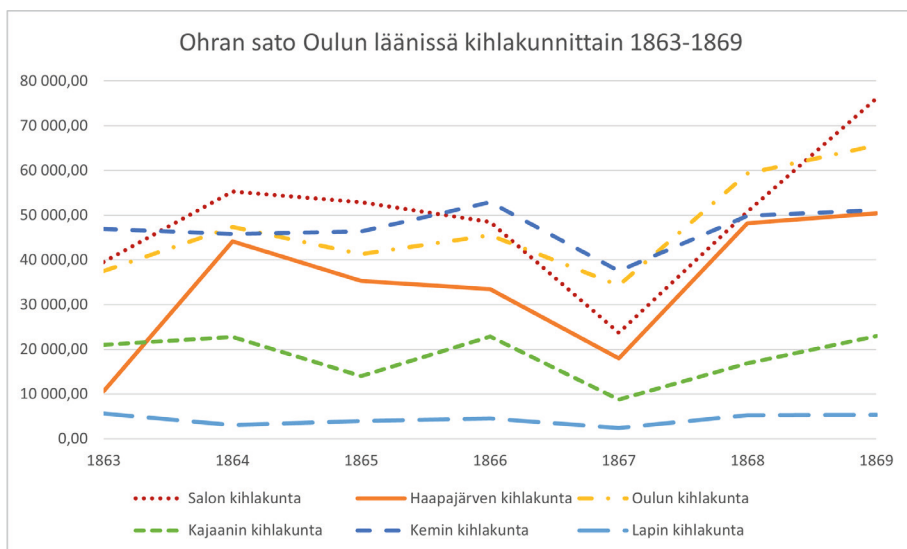
Yleisesti voidaan sanoa, että 1860-luku oli vaikea suurimmassa osassa Oulun läänin, mutta ahdingon syvyys vaihteli suuresti eri kihlakunnissa. Koko läänin kehityksestä saadaan kokonaiskuva maaherran vuosikertomusten tilastoista. Ensimmäisenä tarkastellaan tärkeimpien ruokakasvien eli rukiin, ohran, kauran ja perunan satoja Oulun läänissä 1860-luvulla. Satotiedot on koottu seuraavien sivujen kuvioihin kihlakunnittain vuosilta 1863–1869.⁷ Vertailun helpottamiseksi tarkastelu aloitetaan vasta vuodesta 1863, jolloin Haapajärven kihlakunta erotettiin Salon kihlakunnasta. Kaupunkien sadot sisältyvät niitä ympäröivien kihlakuntien lukuihin.

⁶ Maaherran kertomuksen väkiluvut poikkeavat jonkin verran saman ajan henkikirjojen luvuista. Maaherran vuosikertomus 1865, OLKA Hb:2, KAO.

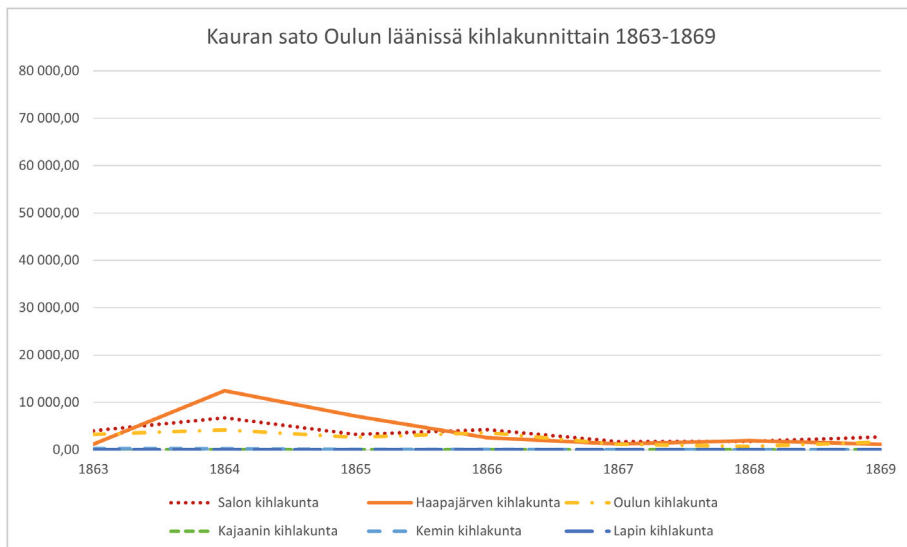
⁷ Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO.



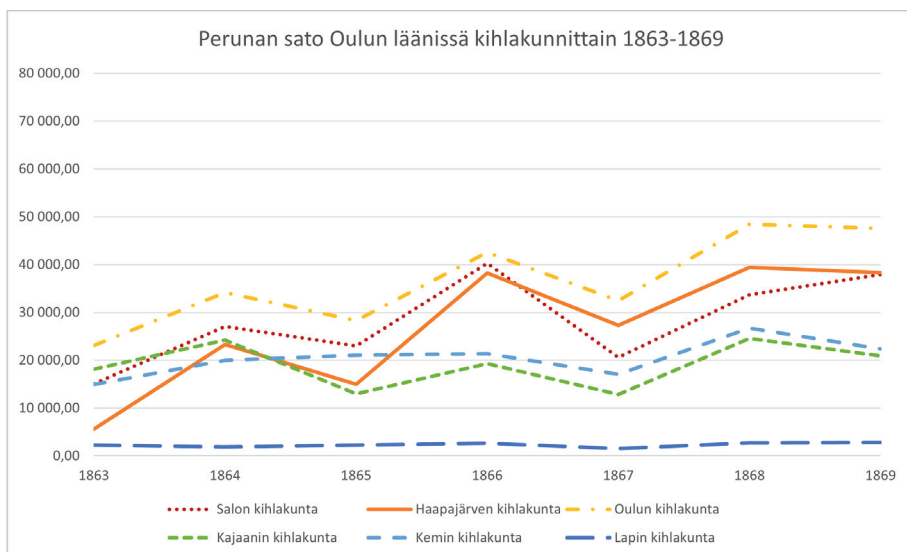
Kuvio 2. Rukiin sato tynnyreinä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.



Kuvio 3. Ohran sato tynnyreinä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.



Kuvio 4. Kauran sato tynnyreinä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.

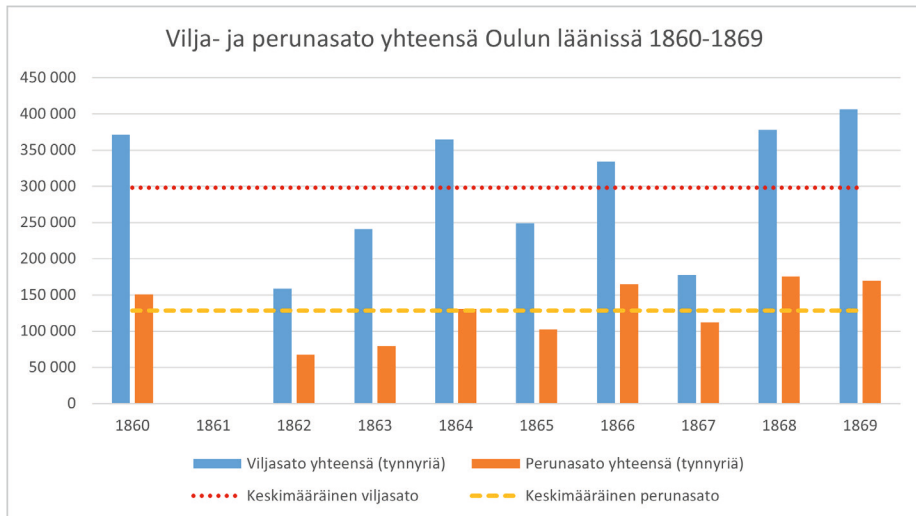


Kuvio 5. Perunan sato tynnyreinä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.

Maaherran tilastojen mukaan rukiista saatiin Oulun läänissä 1860-luvulla huono sato useimmin kuin joka toinen vuosi eli 1862, 1863, 1865 ja 1867. Ohran kohdalla todella pahoja katovuosia olivat 1863 ja 1867. Rukiin ja ohran lisäksi läänissä viljeltiin jonkin verran kauraa Salon, Haapajärven ja Oulun kihlakunnissa. Kemin kihlakunnassa kauran sato oli korkeintaan muutamia satoja tynnyreitä vuodessa, eikä Kajaanin tai Lapin kihlakunnissa viljelty kauraa lainkaan. Koko läänissä kauran osuus kokonaissadosta oli pieni. Suurin sato kaurasta saatiin vuonna 1864, jolloin sitä kerättiin koko läänistä noin 24 000 tynnyriä. Määrä on varsin vaatimaton, koska samana vuonna rukiin sato oli noin 122 000 tynnyriä ja ohran 219 000 tynnyriä. Oman tärkeän lisänsä se kuitenkin toi Oulun läänin viljasatoon. Kolmen eri viljalajin lisäksi maaherran vuosikertomuksissa tilastoitiin perunasato, joka näyttää olleen kasvuunnessa kaikissa kihlakunnissa. Merkittävin perunanviljelyalue oli Oulun kihlakunta, mutta parhaina vuosina Salon ja Haapajärven kihlakunnat eivät jääneet siitä kovin paljon jälkeen. Perunan katovuodet sattuivat samoihin vuosiin kuin rukiilla eli vuosiin 1863, 1865 ja 1867.

Koska eri viljalajien sekä perunan satovaihtelut tasapainottivat jonkin verran toisiaan, kannattaa tarkastella niiden yhteenlaskettuja määriä ja verrata vuosittaisia satoja vuosikymmenen keskimääräiseen satoon.

Maaherran vuosikertomusten mukaan keskimääräinen kaikkien viljalajien yhteenlaskettu viljasato oli Oulun läänissä 1860-luvulla noin 300 000 tynnyriä. Sitä suurempia satoja saatiin neljänä vuonna, mutta muina vuosina jäätii keskiarvon ala-

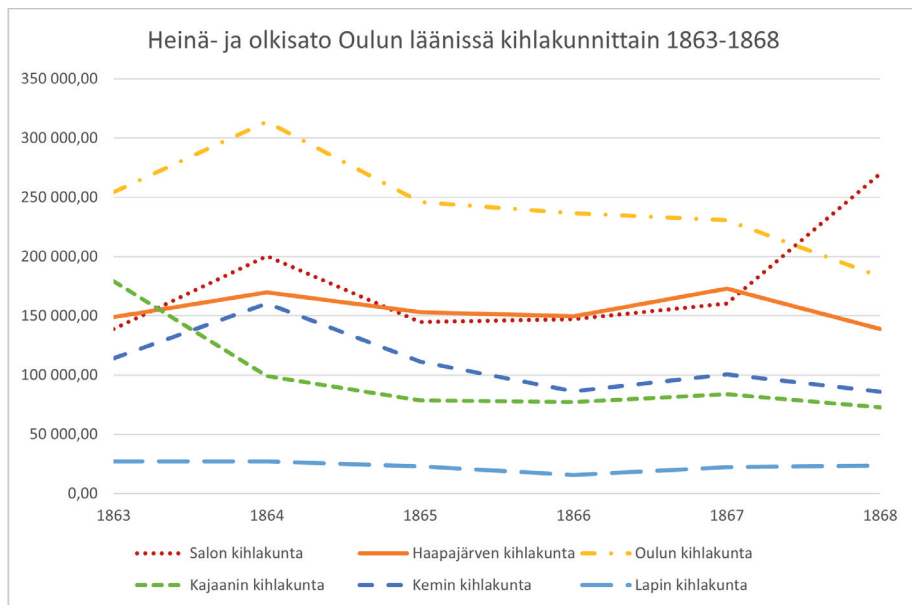


Kuvio 6. Vilja- ja perunasato yhteensä tynnyreinä Oulun läänissä vuosina 1860–1869.⁸

⁸ Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO.

puolelle, eniten vuosina 1862 ja 1867. Maaherran vuosikertomus puuttuu vuodelta 1861, mutta muiden lähteiden mukaan tuon vuoden sato oli keskimääräinen.⁹

Viljan viljelyn ohella katovuosilla oli suuri vaikutus myös läänin kotieläintalouteen. Maaherran vuosikertomuksissa tilastoiin viljasadon ohella kotieläinten rehuksi kerättyjen heinien ja olkien sato sekä eri kotieläinten lukumäärä vuosittain. Ensimmäinen kuvio esittää yhteenlaskettua heinä- ja olkisatoa kihlakunnittain.



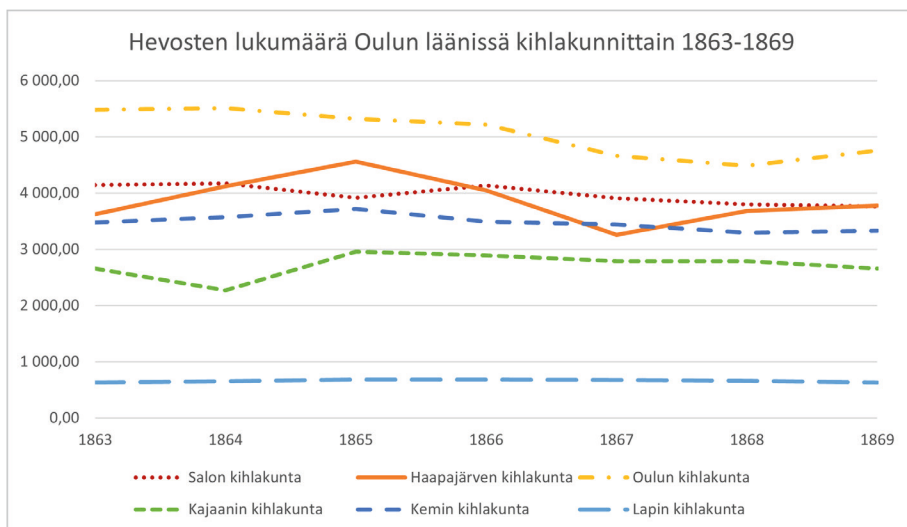
Kuvio 7. Heinä- ja olkisato kuormina Oulun läänissä kihlakunnittain vuosina 1863–1869.¹⁰

Parhaat heinä- ja olkisadot kerättiin Oulun läänissä Kajaanin kihlakuntaa lukuun ottamatta vuonna 1864, minkä jälkeen sadot olivat vuosi vuodelta pienempiä melkein kaikissa kihlakunnissa. Kainuussa kerätyn rehun määrä jopa puolittui parhaasta vuodesta 1863. Oulun ja Kemin kihlakunnassa sadot putosivat kolmanneksella. Salon kihlakunnassa pudotus oli neljänneksen verran, mutta Haapajärven kihlakunnassa isoa muutosta ei tapahtunut. Rehumäärän laskun takia katovuodet heijastuivat väistämättä myös kotieläinten lukumäärään. Seuraavissa kuvioissa esitetään hevosten, nautojen ja lampaiden määrät kihlakunnittain.¹¹

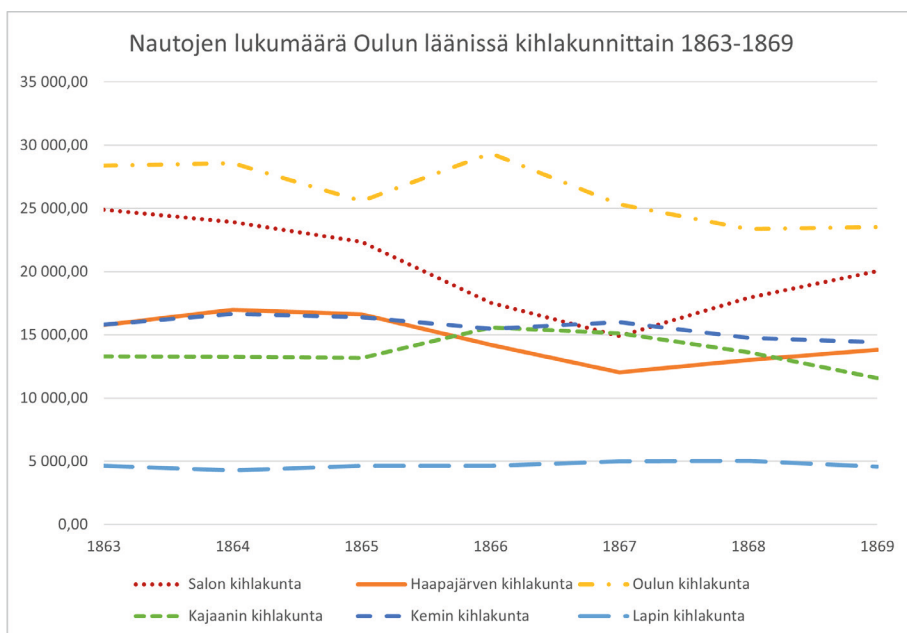
⁹ Raivio 1936, 51.

¹⁰ Tiedot puuttuvat vuodelta 1869. Maaherran vuosikertomukset 1863–1868, OLKA Hb:2, KAO.

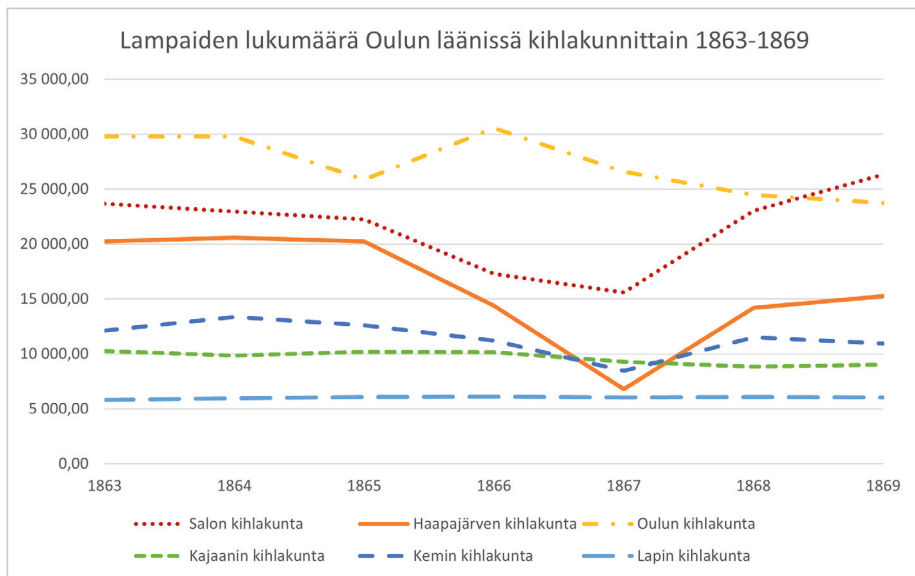
¹¹ Omat tilastonsa olivat myös sikojen lukumäärästä, mutta niiden merkitys kokonaisuudelle oli niin pieni, että ne on jätetty pois tästä tarkastelusta. Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO.



Kuvio 8. Hevosten määrä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.



Kuvio 9. Nautojen määrä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.

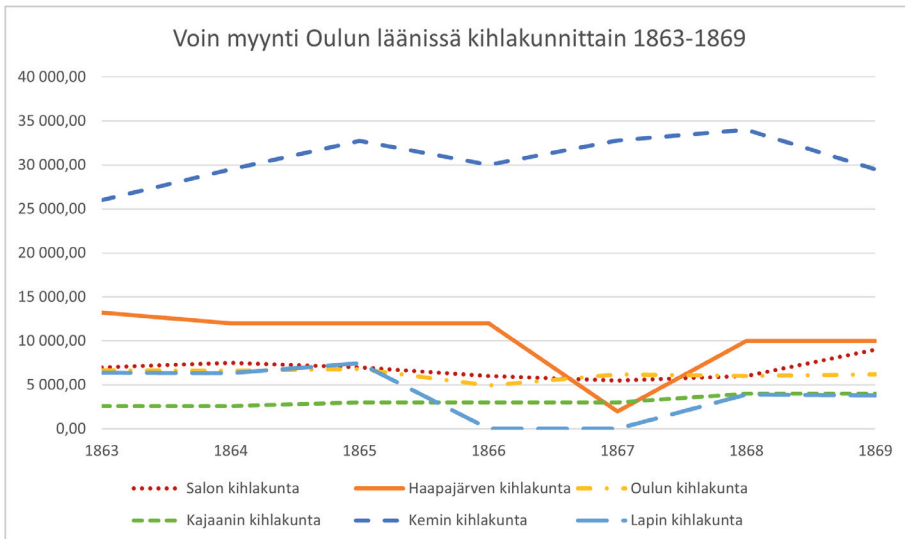


Kuvio 10. Lampaiden määrä Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.

Oulun läänissä kotieläimet vähenivät melkein jokaisessa kihlakunnassa vuodesta 1863 lähtien. Pohja saavutettiin vuonna 1867. Vakaimpana pysyi hevosten lukumäärä, mikä on hyvin ymmärrettävää: Hevonen oli korvaamaton työjuhta maa- ja metsätöihin, joten se pyrittiin pitämään kaikin keinoin hengissä. Hevosien lihaa ei perinteisesti käytetty ravinnoksikaan, joten sitä ei yleensä teurastettu ruuaksi viimeisessäkään hädässä. Sen sijaan nautojen (härät, lehmät, hiehot) määrä väheni paikoin rajusti. Ainoastaan Kemian ja Lapin kihlakunnissa niiden määrä pysyi vakaana, mikä heijastanee pohjoisten kihlakuntien parempaa rehutilannetta 1860-luvulla. Eniten putosi lampaiden määrä. Erityisen paljon lampaita kuoli Haapajärven kihlakunnassa, jossa niiden määrä putosi noin 20 000 lampaasta 6 800 lampaaseen vuonna 1867. Syynä kotieläinten joukkokuolemisiin oli keväällä 1867 kunnollisen rehun loppuminen ja kevään hidas eteneminen, mikä esti laiduntamista.¹²

Lehmien lukumäärän kehitys heijastui tietenkin myydyin voin määrään, jota on myös tilastoitu maaherran vuosikertomuksissa:

¹² Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO; Eläinten joukkokuolemista kerrottiin mm. *Suomalaisen Virallisen Lehden* numerossa 5, 9.7.1867.



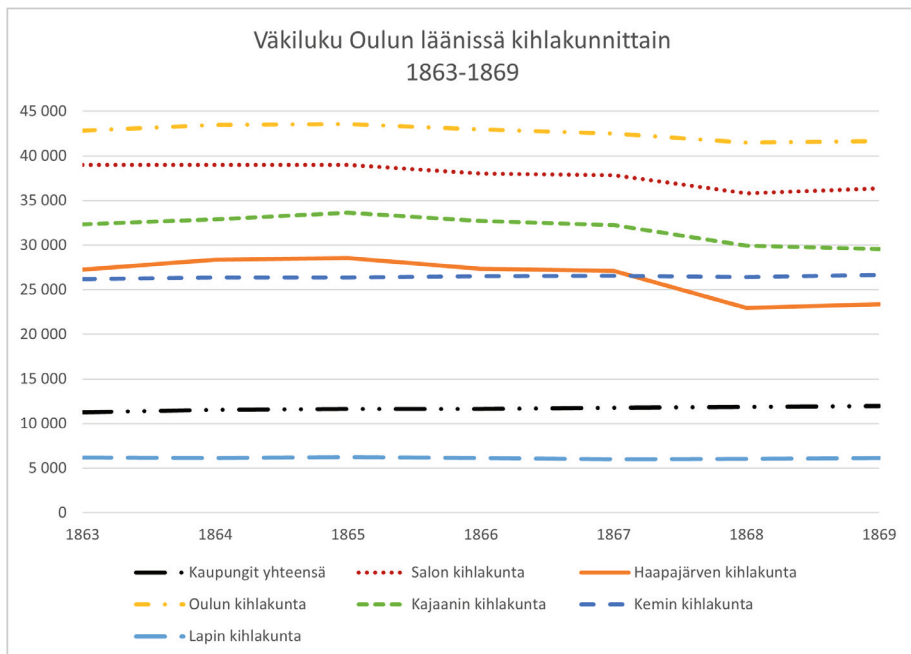
Kuvio 11. Voin myynti leivisköinä Oulun läänissä kihlakunnittain vuosina 1863–1869.

Ylivoimaisesti eniten voita riitti myyntiin 1860-luvulla Kemin kihlakunnasta. Tämä on hieman yllättävää, koska esimerkiksi Oulun kihlakunnassa lehmä oli lähes kaksi kertaa enemmän. Ilmeisesti pohjoisessa lehmille riitti, tilastoista huolimatta, enemmän ja laadukkaampaa rehua kuin etelässä, minkä ansiosta ne lypsivät paremmin ja pidempään talvikaudellakin. Tästä voidaan päätellä, että karjatalouden merkitys oli pohjoisessa suurempi kuin etelässä, jossa maatalous painottui edelleen leipäviljan viljelyyn.¹³ Kuviosta nähdään selvästi, kuinka voin myynti romahti vuonna 1867 erityisesti Haapajärven ja Lapin kihlakunnassa. Sen sijaan Kemin tai Kajaanin kihlakunnassa voikauppa ei pahemmin notkahtanut edes pahimpina katovuosina. Myös Salon ja Oulun kihlakunnissa myynti pysyi varsin vakaana.

Miten 1860-luvun katovuodet vaikuttivat Oulun läänin väestökehitykseen? Kuvio 11 esittää läänin väkiluvun kehitystä kihlakunnittain maaherran vuosikertomusten mukaan.

Kuviosta nähdään, että väkiluvun huippu saavutettiin useimmissa kihlakunnissa vuonna 1865, minkä jälkeen suunta oli melkein kaikkialla laskeva. Erityisen jyrkkää lasku oli Haapajärven kihlakunnassa, jossa väkiluku putosi vuosina 1867–1868 yli 4 000 henkilöllä eli 15 prosentilla. Vähennyksen myötä siitä tuli läänin toiseksi pienin kihlakunta. Sen sijaan kaupungeissa tai Kemin ja Lapin kihlakunnissa väestö ei määrittävästi vähentynyt 1860-luvulla.

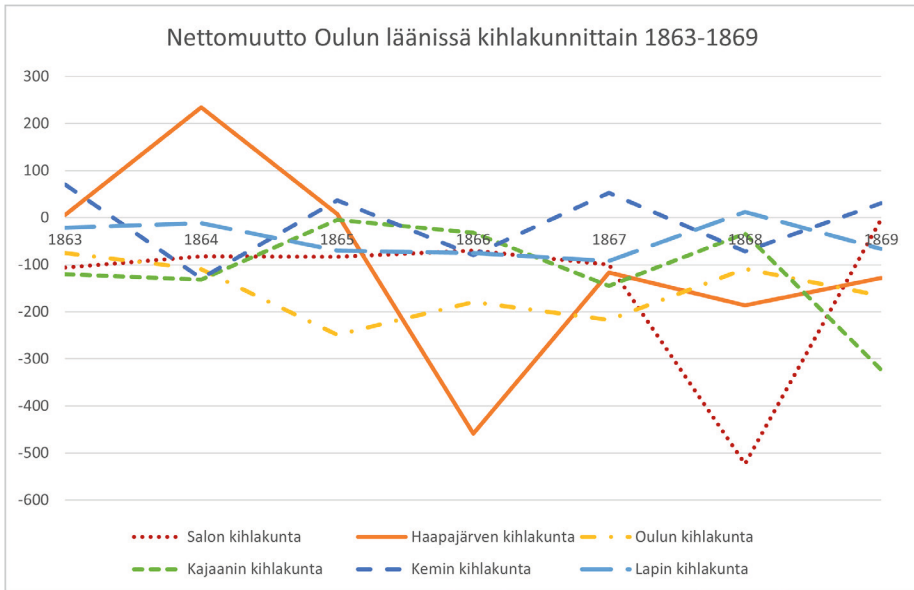
¹³ Vrt. Raivio 1936, 45–47.



Kuvio 12. Väkiluku Oulun läänissä kihlakunnittain vuosina 1863–1869.¹⁴

Mistä useimpiin kihlakuntiin iskenyt väestökato johtui? Käytännössä väestömuutokset riippuvat kahdesta eri tekijästä: muuttoliikkeestä ja luonnollisesta väestönkasvusta eli syntyneiden ja kuolleiden erotuksesta. Kuvioista 12 ja 13 nähdään näiden muutoksia kihlakunnittain. Ensimmäisessä tarkastellaan nettomuuttoa eli tulomuuton ja lähtömuuton erotusta.

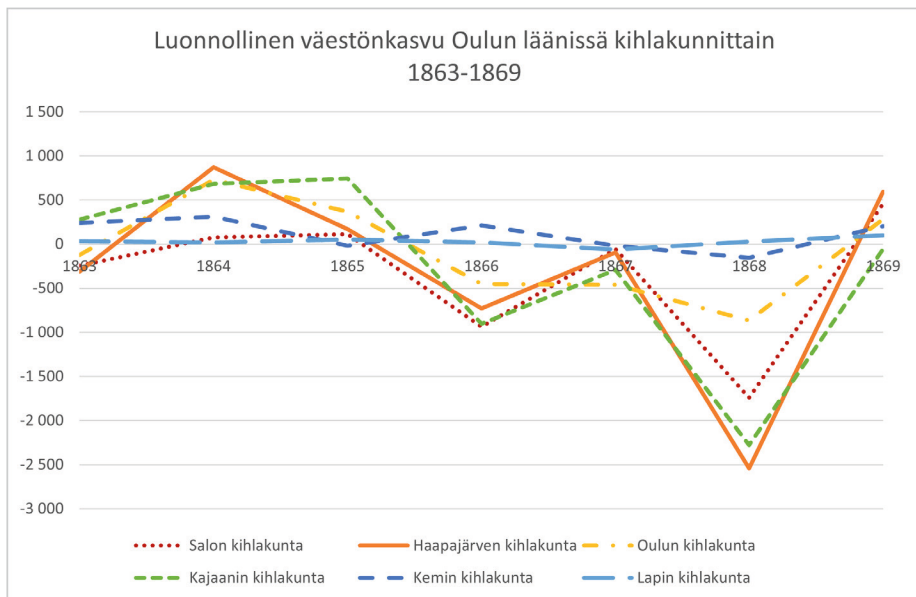
¹⁴ Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO.



Kuvio 13. Nettomuutto Oulun läänissä kihlakunnittain 1863–1869.¹⁵

Muuttoliikkeellä näyttäisi olleen pääsääntöisesti negatiivinen mutta kokonaisuuteen nähden varsin maltillinen vaikutus Oulun läänin väkilukuun. Nettomuutto oli kaikissa kihlakunnissa yleensä negatiivinen 1860-luvulla eli lähtijöitä oli enemmän kuin tulijoita. Ainoastaan Haapajärven kihlakunnassa nettomuutto oli vuonna 1864 selvästi eli 234 henkeä positiivinen. Kemin kihlakunnassa oli tarkasteltuna ajanjaksoja useita pieniä muuttovoittovuosia. Pahasti muuttotappiollisena erottuu Haapajärven kihlakunnassa vuosi 1866 (-459) ja Salon kihlakunnassa vuosi 1868 (-523). Tällaisilla luvuilla oli jo vaikutusta väkilukuun, mutta silti huomattavasti suurempi merkitys oli luonnollisella väestönkasvulla eli syntyneiden ja kuolleiden erotuksella, jota tarkastellaan seuraavassa kuviossa.

¹⁵ Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO.



Kuvio 14. Luonnollinen väestönkasvu Oulun läänissä kihlakunnittain vuosina 1863–1869.¹⁶

Maaherran vuosikertomusten mukaan luonnollinen väestökasvu oli positiivinen useissa Oulun läänin kihlakunnissa vuosina 1864 ja 1865, mutta sen jälkeen kuolleiden määrä oli kolmen vuoden ajan syntyneiden määrää suurempi. Takaisin pinnalle päästiin vasta vuonna 1869. Paha notkahdus koettiin useimmissa kihlakunnissa jo vuonna 1866, mutta todellinen romahdus tapahtui vuonna 1868. Eniten väestökatoa kärsivät tuolloin Haapajärven, Kajaanin ja Salon kihlakunnat. Oulun kihlakunnassa tilanne oli myös huono mutta kuitenkin parempi kuin eteläisissä naapureissa. Sen sijaan Kemian ja Lapin kihlakunnissa ei tapahtunut isoa romahdusta missään vaiheessa. Lapissa väestö jopa kasvoi 28 hengellä vuonna 1868. Väestökato koetteli etenkin läänin eteläosia, ja siellä syynä oli korkeaksi kasvanut kuolleisuus. Vaikka syntyvyyskin laski kaikissa kihlakunnissa, johtui väestökato nimenomaan kuolleiden suuresta määrästä.

Läänin viljasatoja ja luonnollista väestönkasvua esittäviä kuvioita vertaamalla huomataan, että pahoja katovuosia seurasi korkeamman kuolleisuuden vuosi. Eri-tyisen selvästi tämä yhteys näkyy katovuoden 1867 ja kuolonvuoden 1868 välillä. Kato ei rajoittunut vain ihmisravintoon, vaan myös heinä- ja olkisadot romahtivat 1860-luvun jälkipuoliskolla. Seurauksena oli kaikkien kotieläinten, varsinkin lampaiden, lukumäärän romahtaminen kaikkialla Kemian kihlakuntaa lukuun ottamatta.

¹⁶ Maaherran vuosikertomukset 1863–1869, OLKA Hb:2, KAO.

Siellä karjatalous tai edes voin myynti ei pahemmin notkahtanut 1860-luvulla. Voidaan siis sanoa, että katovuosilla oli selkein yhteys kuolleisuuden kasvuun Oulun läänin eteläosissa, jossa maatalous painottui enemmän viljan viljelyyn. Sen sijaan pohjoisessa karjatalousvaltaisuus saattoi jopa suojata pahimmalta väestökadolta. Mutta kuolivatko ihmiset nälkään vai onko syy-yhteys monimutkaisempi? Tämän selvittämiseksi pitää tutkimusta tarkentaa pitäjien tasolle.

Kehitys Haapajärven kihlakunnassa

Edellisissä luvuissa perehdyttiin koko Oulun läänin kehitykseen kihlakuntien tasolla. Pitäjäkohtaisia tilastoja 1860-luvun kehityksestä löytyy kihlakuntien arkistoihin sisältyvistä kruununvoutien vuosikertomuksista, vaikka niissä onkin merkittäviä puutteita. Ensinnäkin kruununvoutien tilastot koottiin 1860-luvulla usein vain suurpitäjien tarkkuudella. Toiseksi Haapajärven kruununvoudin vuosikertomukset ovat säilyneet vain vuosilta 1864–1867, joten tiedot puuttuvat keskeiseltä vuodelta 1868. Vuoden 1870 kertomuksesta löytyy sentään muutamia vuoden 1869 lukuja.

Haapajärven kihlakunta oli Oulun läänin kihlakunnista väkiluvultaan vasta neljänneksi suurin, mutta maantieteellisesti se oli pienempi ja siten tiheämmin asuttu kuin väestöltään suuremmat Kajaanin ja Oulun kihlakunnat. Sitä tiheämmin asuttu oli vain Salon kihlakunta, johon kuuluivat Siika-, Pyhä- ja Kalajokilaakson alapitäjät. Haapajärven kihlakuntaan kuuluivat samaisten jokilaaksojen yläosat: Haapajärven, Haapaveden, Kärsämäen, Piippolan ja Pyhäjärven pitäjät. Niiden väestö jakautui seuraavasti:

Taulukko 2. Haapajärven kihlakunnan väestö pitäjittäin vuoden 1865 lopussa.¹⁷

	Väestö	Osuus kihlakunnan väkiluvusta
Haapajärven pitäjä	10 932	38,32 %
Haapaveden pitäjä	4 459	15,63 %
Piippolan pitäjä	6 690	23,45 %
Kärsämäen ja Pyhäjärven pitäjä	6 449	22,60 %
Yhteensä	28 530	100,00 %

Kihlakunnan pitäjistä Haapajärvi oli ylivoimaisesti suurin, sillä siihen luettiin vielä tähän aikaan varsinaisen Haapajärven emäpitäjän lisäksi Pidisjärven (Nivalan) sekä Reisjärven kappelit. Samoin Piippolan pitäjään sisältyivät Piippolan emäpitäjän lisäksi Kestilän ja Pulkkilan kappelit. Kruununvoudin tilastoissa Kärsämäki ja Pyhäjärvi katsottiin yhdeksi pitäjäksi.

¹⁷ Kruununvoudin vuosikertomus 1865, HKKA Ella:1, KAO.

Edellisessä luvussa esitetyistä kihlakuntakohtaisista luvuista nähtiin, kuinka katovuodet koettelivat 1860-luvulla usein voimakkaimmin juuri Haapajärven kihlakuntaa. Seuraaviin taulukoihin on koottu viljasadot Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin vuosina 1864–1867.

Taulukko 3. Rukiin sato tynnyreinä Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin vuosina 1864–1867.¹⁸

Vuosi	1864	1865	1866	1867
Haapajärven pitäjä	20 400	2 340	14 400	3 500
Haapaveden pitäjä	9 000	100	5 500	775
Pyhäjärven pitäjä	3 675	325	3 100	800
Käsämsäen pitäjä	1 610	275	1 500	475
Piippolan pitäjä	4 950	620	3 360	1 558
Yhteensä	39 635	3 660	27 860	7 108

Rukiin osalta pahin katovuosi oli 1865, jolloin sato jäi kymmenesosaan edellisestä vuodesta. Voidaan hyvin puhua totaalaisesta kadosta. Esimerkiksi Haapavedeltä saatiin koottua ruista vain 100 tynnyriä. Se oli mitätön määrä, kun ottaa huomioon, että edellisenä syksynä pitäjän peltoihin oli kylvetty tuhat tynnyriä rukiin siemeniä. Toisin sanoen takaisin saatiin vain kymmenesosa siitä, mitä oli kylvetty. Toinen paha katovuosi oli 1867, vaikka rukiin osalta sato oli silloin kaksi kertaa parempi kuin pari vuotta aiemmin.

Rukiin lisäksi Haapajärven kihlakunnassa viljeltiin suunnilleen yhtä paljon ohraa, jonka vuotuiset sadot on koottu seuraavaan taulukkoon.

Taulukko 4. Ohran sato tynnyreinä Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin vuosina 1864–1867.¹⁹

Vuosi	1864	1865	1866	1867
Haapajärven pitäjä	25 000	16 000	13 000	7 200
Haapaveden pitäjä	1 600	9 300	5 500	2 900
Pyhäjärven pitäjä	7 700	4 440	4 700	2 800
Käsämsäen pitäjä	3 325	1 620	2 300	1 400
Piippolan pitäjä	6 500	3 900	7 920	3 648
Yhteensä	44 125	35 260	33 420	17 948

¹⁸ Haapajärven kruununvoudin vuosikertomukset 1864–1867, HKKA Ella:1, KAO.

¹⁹ Haapajärven kruununvoudin vuosikertomukset 1864–1867, HKKA Ella:1, KAO.

Taulukosta nähdään, että ohrasta saatiin kohtalaisen hyvä sato vuonna 1865, jolloin rukiin sato menetettiin käytännössä kokonaan. Näin täydellinen katovuosi vältettiin. Vuonna 1867 näin ei käynyt, vaan samana vuonna koettiin erittäin paha kato ohran-kin osalta. Kolmannesta alueella viljelystä viljalajista, kaurasta, ei ollut tilanteen pelastajaksi, koska sitä viljeltiin muihin viljoihin verrattuna vähän, kuten seuraavasta taulukosta ilmenee.

Taulukko 5. Kauran sato tynnyreinä Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin vuosina 1864–1867.²⁰

Vuosi	1864	1865	1866	1867
Haapajärven pitäjä	8 500	4400	2000	950
Haapaveden pitäjä	3 700	2 500	280	176
Pyhäjärven pitäjä	-	-	-	-
Kärsämäen pitäjä	-	-	-	-
Piippolan pitäjä	240	240	240	120
Yhteensä	12 440	7 140	2 520	1 246

Kauraa viljeltiin Haapajärven kihlakunnassa merkittävästi vain Haapajärven pitäjäs-sä. Haapavedellä ja Piippolassa sitä viljeltiin hieman mutta Kärsämäellä ja Pyhäjär-vellä ei lainkaan.

Rukiin ja ohran lisäksi iso merkitys ihmisten ravinnonsaannille oli jo 1860-luvul-la perunalla, jota viljeltiin jossain määrin kaikissa Haapajärven kihlakunnan pitäjissä.

Taulukko 6. Perunan sato Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin vuosina 1864–1867.²¹

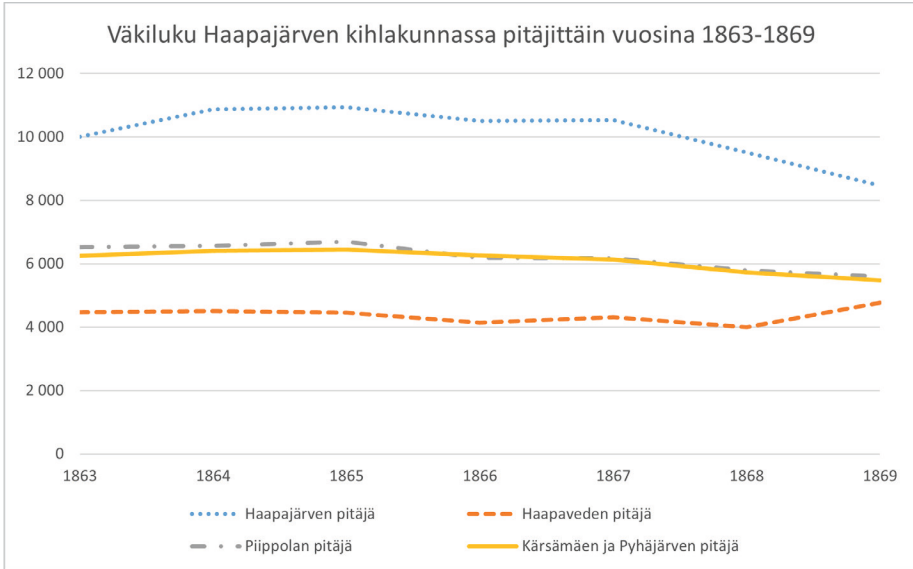
Vuosi	1864	1865	1866	1867
Haapajärven pitäjä	9 000	5 000	12 800	9 800
Haapaveden pitäjä	4 200	2 750	7 000	7 500
Pyhäjärven pitäjä	4 900	4 570	10 000	5 200
Kärsämäen pitäjä	2 800	1 430	7 000	4 000
Piippolan pitäjä	2 400	1 250	1 470	840
Yhteensä	23 300	15 000	38 270	27 340

Perunasato näyttäisi olleen Haapajärven kihlakunnan pitäjissä hieman tasaisempi kuin rukiin tai ohran. Lisäksi perunan viljelyä lisättiin jatkuvasti vuosikymmenen kuluessa. Perunasta näyttäisi tulleen kohtalaisen hyvä sato jopa vuonna 1867, jolloin kato vei kaikki viljat. Tämä ehkä auttoi hieman tilannetta, vaikka perunanakin sato jäi parhaita vuosia pienemmäksi.

²⁰ Haapajärven kruununvoudin vuosikertomukset 1864–1867, HKKA Ella:1, KAO.

²¹ Haapajärven kruununvoudin vuosikertomukset 1864–1867, HKKA Ella:1, KAO.

Millainen vaikutus 1860-luvun katovuosilla oli Haapajärven kihlakuntaan kuuluneiden pitäjien väkilukuun? Kruununvoudin vuosikertomusten mukaan väkiluku laski kaikissa pitäjissä vuodesta 1865 lähtien. Erityisen jyrkkää lasku oli vuonna 1868, kuten oheisesta kuviosta nähdään.



Kuvio 15. Väkiluku Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin vuosina 1863–1869.

Eniten väkiluku romahti Haapajärven pitäjässä. Vuonna 1865 alkanut lasku jatkui kaikissa muissa pitäjissä vuoteen 1869 asti, mutta kruununvoudin tilastojen mukaan Haapavedellä väkiluku kääntyi nousuun jo tuolloin. Muualla käänne tapahtui vasta vuotta myöhemmin. Henkikirjat antavat väestökehityksestä hieman erilaisen kuvan kuin kruununvoudin tilastot, joten näiden kahden lähteen antamia tietoja on hyvä verrata keskenään. Otan vertailuvuosiksi huippuvuoden 1865 ja aallonpohjan 1869.

Taulukko 7. Väkiluku Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin kruunuvoudin mukaan vuosina 1865 ja 1869.²²

	1865	1869	Muutos	Muutos-%
Haapajärven pitäjä	10 932	8 459	-2 473	-22,62 %
Haapaveden pitäjä	4 459	4 771	312	7,00 %
Piippolan pitäjä	6 690	5 593	-1 097	-16,40 %
Kärsämäen ja Pyhäjärven pitäjä	6 449	5 479	-970	-15,04 %
Yhteensä	28 530	24 302	-4 228	-14,82 %

Kruunuvoudin tilastoissa Haapajärven kihlakunnan väkiluku putosi vuoden 1865 huippuvuodesta 4 228 hengellä vuoteen 1869 mennessä. Tämä tarkoitti lähes 15 prosentin pudotusta. Suhteellisesti eniten putosi Haapajärven pitäjän väkiluku, kun taas Haapavedellä väkiluku jopa kasvoi. Tiedot ovat osin ristiriidassa seuraaviin, henkikirjoista löytyviin lukuihin verrattuna.

Taulukko 8. Väkiluku Haapajärven kihlakunnassa pitäjittäin henkikirjojen mukaan vuosina 1865 ja 1869.²³

	1865	1869	Muutos	Muutos-%
Haapajärven pitäjä	9 435	8 313	-1 585	-16,01 %
Haapaveden pitäjä	4 118	3 304	-872	-20,88 %
Piippolan pitäjä	5 996	5 063	-905	-15,16 %
Kärsämäen ja Pyhäjärven pitäjä	5 998	5 056	-985	-16,31 %
Yhteensä	25 547	21 736	-4 347	-16,67 %

Henkikirjoissa Haapajärven kihlakunnan jokaisen pitäjän väkiluku oli lähtökohtaisesti pienempi kuin kruunuvoudin tilastoissa, mutta pudotus vuodesta 1865 vuoteen 1869 oli suunnilleen yhtä suuri eli 4 347 henkeä. Suhteellisesti tämä tarkoitti lähes 17 prosentin vähennystä vuoden 1865 väestöstä. Henkikirjojen mukaan väki väheni eniten, yli viidenneksellä, juuri Haapavedellä, jonka väestö oli kruunuvoudin tilastoissa kasvanut. Muissa pitäjissä vähennys oli henkikirjojen mukaan 15–16 prosenttia, mikä ei suuresti poikkea kruunuvoudin tilastoista. Haapaveden kohdalla eri tilastojen välinen ero on kuitenkin erikoisen suuri. Pienen heiton voisi selittää tilastoinnin erilaisilla ajankohdilla. Kruunuvoudin tilastot kuvaavat väkilukua vuoden lopussa, kun taas henkikirja on päivätty 14.6.1869. Näin isoa eroa ei voi selittää puolen vuo-

²² Kruunuvoudin vuosikertomukset 1865 ja 1869, HKKA Ella:1, KAO.

²³ Henkikirjoissa Kärsämäki ja Pyhäjärvi on lueteltu erikseen, mutta olen laskenut ne tässä yhteen vertailun helpottamiseksi. Oulun läänin henkikirja 1865, Ou:57, 745, KA; Oulun läänin henkikirja 1869, Ou:65, 1460, KA.

den erolla, vaan todennäköisesti kruununvoudin tilastossa on virhe ja henkikirjojen antama tieto on todenmukaisempi.

Edellä esitetyistä tilastoista nähdään, että Oulun läänissä nimenomaan Haapajärven kihlakunta kärsi monella mittarilla eniten 1860-luvun nälkävuosista. Siellä koettiin syksyllä 1867 kaikkein pahin kato, joka kohdistui kaikkiin viljoihin. Ainoastaan perunasta saatiin kohtuullinen sato. Katovuoden jälkeen vuonna 1868 koettiin kihlakunnan sisällä suurimmat väestötappiot Haapajärven pitäjään sisältyneessä Reisjärven kappelissa, joka oli valtakunnallisestikin yksi kovimmin kärsineistä seuduista.²⁴ Koska väestökadon yksityiskohdat jäävät piiloon niin maaherran kuin kruununvoudinkin tilastoissa, täytyy tutkimusta tarkentaa seurakuntatasolle. Viimeisessä luvussa perehdytään tarkemmin nälkävuosien vaikutuksiin kahdessa pitäjässä Oulun läänin etelälaidalla eli Kärsämäellä ja Reisjärvellä.

Nälkävuodet Kärsämäellä ja Reisjärvellä

Kärsämäki oli Pyhäjokilaakson laajuisen Pyhäjoen seurakunnan kappeliseurakunta vielä 1800-luvun alussa. Laaja emäseurakunta jaettiin kahteen osaan, Pyhäjoen ja Kärsämäen kirkkoherrakunniksi, vuonna 1856. Aluksi Kärsämäen seurakuntaan sisältyi Pyhäjärven kappeli, joka itsenäistyi omaksi seurakunnakseen vuonna 1861.²⁵ Reisjärvellä kehitys oli samankaltainen. Ensimmäinen se oli yksi Kalajoen pitäjän kappeliseurakunnista. Kun Kalajoen pitäjä jaettiin kahteen osaan, tuli Reisjärvestä Haapajärven emäseurakunnan alainen kappeli vuonna 1838. Reisjärven kunta itsenäistyi vuonna 1865 ja seurakunta kolme vuotta myöhemmin vuonna 1868.²⁶ Väkiluvultaan Kärsämäki ja Reisjärvi olivat suunnilleen samankokoiset 1860-luvulla. Väkiluvun kehitys niissä ja muissa Haapajärven kihlakunnan seurakunnissa näyttää henkikirjojen mukaan seuraavalta:

²⁴ Turpeinen 1986, 104–105.

²⁵ Matti Leiviskä, *Kärsämäen historia I, kivikaudelta vuoteen 1860*. Kärsämäen kunta, Kärsämäki 2024, 338.

²⁶ Anna-Maria Vilksen, ”Reisjärven asutus ja vaiheet 1860-luvulle asti”. *Reisjärven kirja*. Reisjärven kunta, Reisjärvi 1987, 65–66.

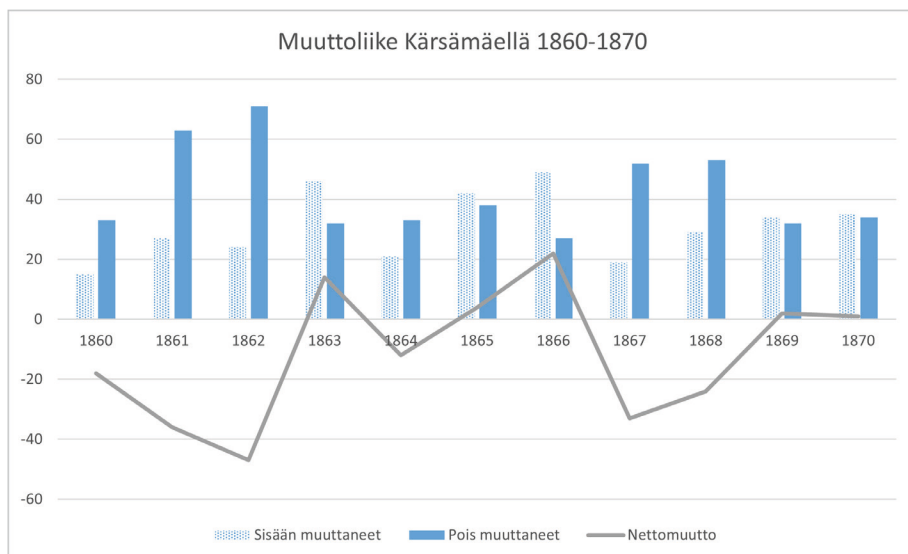
Taulukko 9. Haapajärven kihlakunnan väestö henkikirjojen mukaan seurakunnittain vuosina 1860, 1865 ja 1870.²⁷

Vuosi	1860	1865	1870	Muutos 1865–1870	Muutos-%
Haapajärven emäseurakunta	3 197	3 465	3 215	18	0,56 %
Pidisjärven kappeli	3 938	3 878	3 862	-76	-1,93 %
Reisjärven kappeli	1 962	2 092	1 633	-329	-16,77 %
Kestilän kappeli	1 657	1 797	1 691	34	2,05 %
Piippolan emäseurakunta	2 162	2 215	1 874	-288	-13,32 %
Pulkkilan kappeli	1 926	1 984	1 615	-311	-16,15 %
Haapaveden pitäjä	3 467	4 118	3 372	-95	-2,74 %
Kärsämäen pitäjä	1 793	1 970	1 521	-272	-15,17 %
Pyhäjärven pitäjä	3 869	4 027	3 673	-196	-5,07 %
Yhteensä	23 971	25 546	22 456	-1 515	-6,32 %

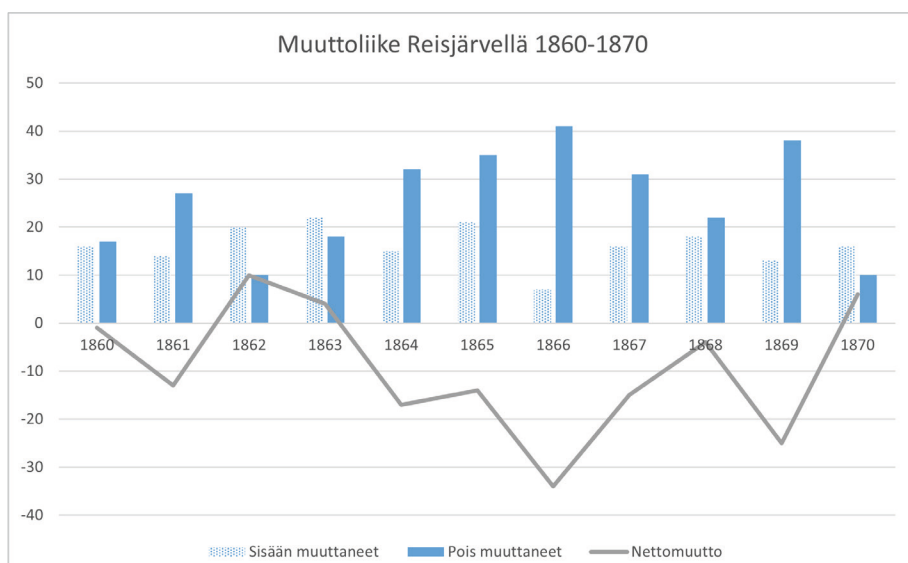
Koska taulukon viimeinen vuosi on 1870, on väkiluku ehtinyt jo monessa pitäjässä toipua vuoden 1869 pahimmasta aallonpohjastaan. Henkikirjojen tiedot vahvistavat aiemmissa tutkimuksissa esitetyt tiedot siitä, että Kärsämäki ja Reisjärvi olivat nälkävuosina eniten väkilukuaan menettäneitä seurakuntia Oulun läänissä.²⁸ Rajuin pudotus ajoittuu 1860-luvun jälkipuoliskolle, mutta henkikirjoista ei selviä sen varsinainen syy. Vastausta täytyy etsiä seurakunnan väestökirjanpidosta, joka on säilynyt kummastakin seurakunnasta täydellisenä 1860-luvulta. Kuviot 15 ja 16 esittävät Kärsämäen ja Reisjärven muuttoliikkeitä 1860-luvulla.

²⁷ Viimeiseksi vertailuvuodeksi on valittu 1870, koska vuoden 1869 henkikirjasta puuttuvat kappelijaon mukaiset tilastot. Oulun läänin henkikirja 1860, Ou:52, 762, KA; Oulun läänin henkikirja 1865, Ou:57, 671, KA; Oulun läänin henkikirja 1870, 67, KA.

²⁸ Turpeinen 1986, 104–105.



Kuvio 16. Muuttoliike Kärsämäellä 1860–1870.²⁹



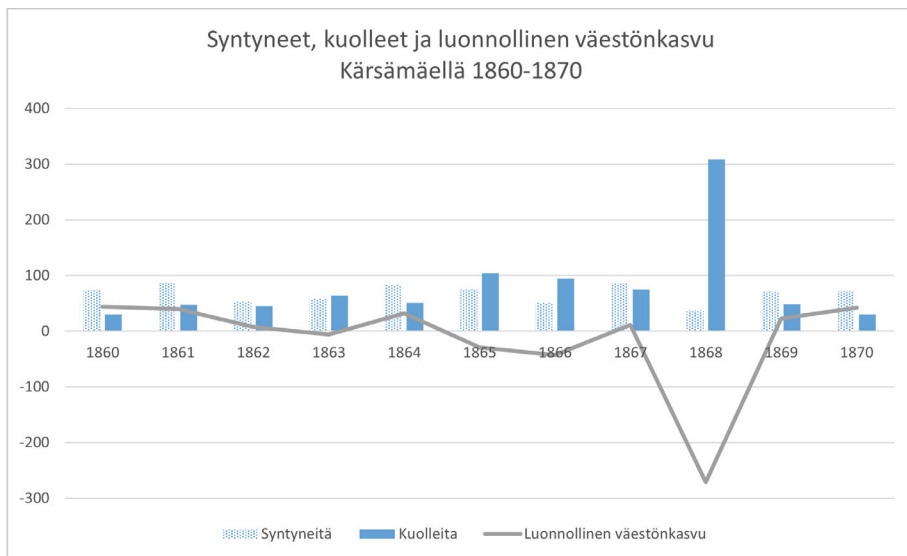
Kuvio 17. Muuttoliike Reisjärvellä 1860–1870.³⁰

²⁹ Muuttaneiden luettelo 1860–1870, Ba, Bb, Bb1, Kärsämäen seurakunnan arkisto (KäSA).

³⁰ Muuttaneiden luettelo 1860–1870, I Ba:2, Reisjärven seurakunnan arkisto (ReSA). Luettu Suomen Sukuhistoriallisen Yhdistyksen kuvatieotokannasta 22.11.2023.

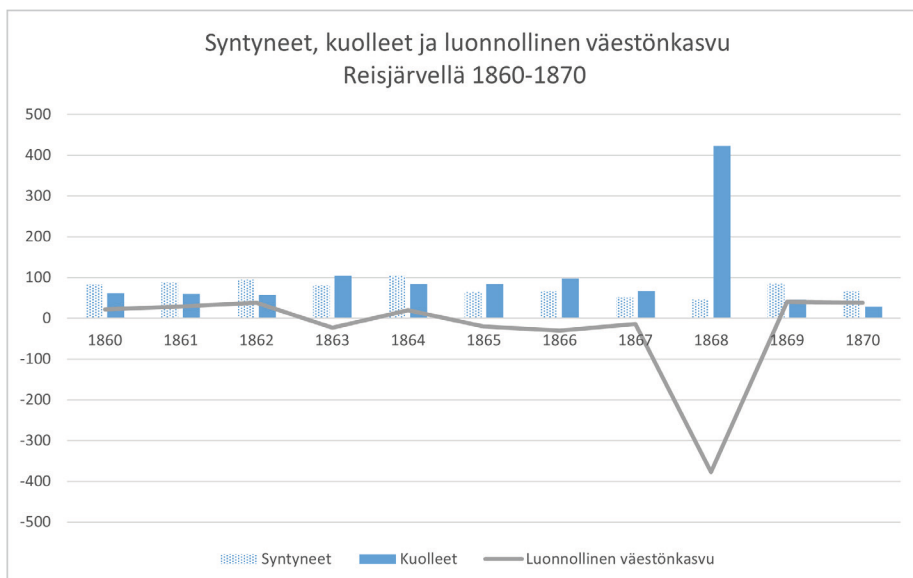
Muuttoliike oli Kärsämäellä ja Reisjärvellä hieman eritahtista. Kärsämäellä koettiin voimakasta ulosmuuttoa 1860-luvun alussa, kun taas vuosikymmenen puolivälissä oli useita muuttovoittovuosia. Vuodet 1867 ja 1868 olivat jälleen selvästi tappiolisia. Tuolloin pahin nettomuuttotappio oli 31 henkeä vuonna 1867. Se oli kuitenkin pienempi kuin vuonna 1862 koettu 41 hengen tappio. Kärsämäen nettomuutto oli 1860-luvulla 127 henkeä tappiollinen. Reisjärvellä pois muuttaneita oli vuosikymmenen aikana melkein aina enemmän kuin tulleita eli seurakunnan nettomuutto oli pääsääntöisesti negatiivinen. Pahimmat muuttotappiovuodet koettiin vuosina 1865–1867. Enimmillään pois muutti 41 henkilöä vuonna 1866. Lievästi positiiviseksi muuttoliike muuttui vuonna 1870, mutta koko vuosikymmenen nettomuutto oli 103 henkeä tappiollinen. Muuttoliike tapahtui tähän aikaan pääasiassa naapuripitäjien välillä, ja kauemmas muuttaneita mainitaan muuttaneiden luetteloissa vain harvakseltaan.

Edellä esitellyistä luvuista huomataan, ettei ihmisten poismuutto riitä selittämään Kärsämäen ja Reisjärven väestökatoa 1860-luvulla, vaan todellinen syy löytyy luonnollisesta väestönkasvusta, jota on kuvattu seuraavissa kuviossa:



Kuvio 18. Syntyneet, kuolleet ja luonnollinen väestönkasvu Kärsämäellä vuosina 1860–1870.³¹

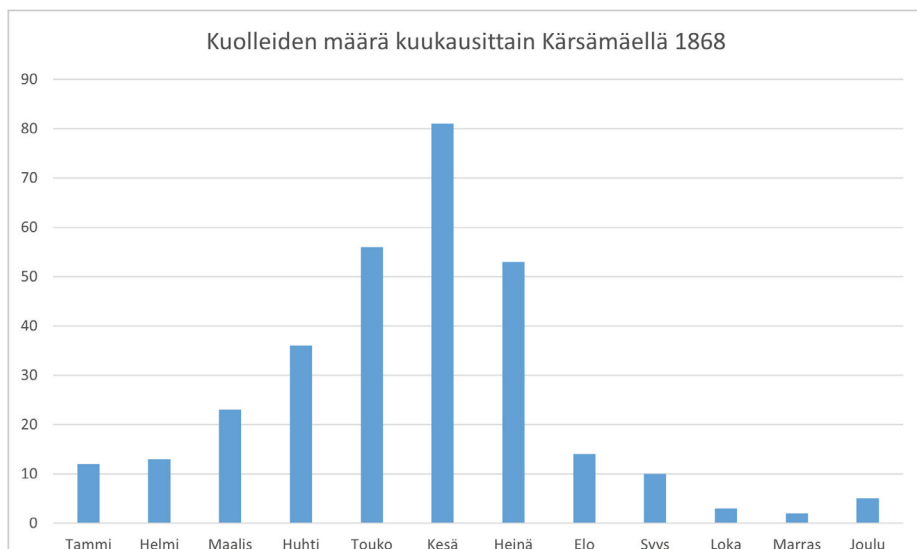
³¹ Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1860–1870, KäSA; Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1860–1870, KäSA.



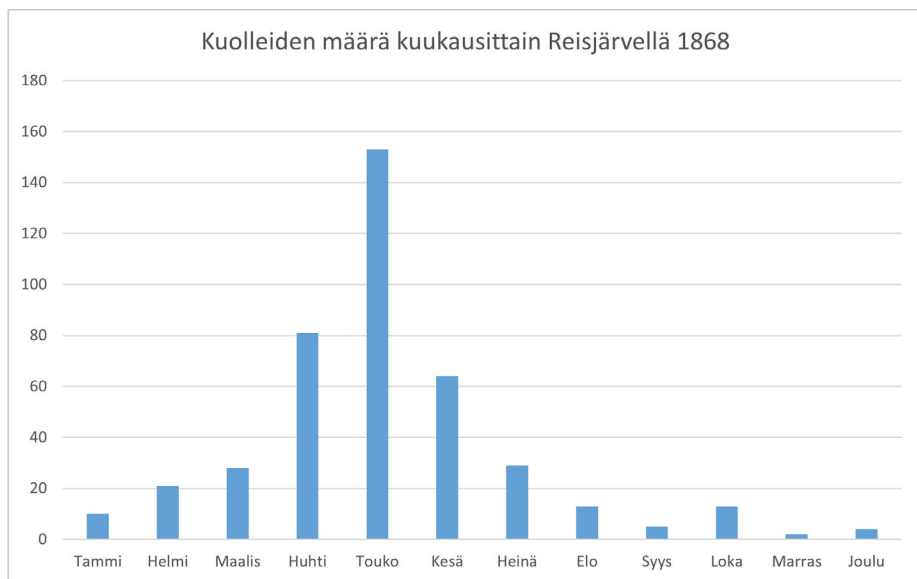
Kuvio 19. Syntyneet, kuolleet ja luonnollinen väestönkasvu Reisjärvellä vuosina 1860–1870.³²

Kuvioista 17 ja 18 nähdään, että luonnollinen väestönkasvu oli kummassakin seurakunnassa positiivinen vielä vuosikymmenen alussa, mutta vuodesta 1865 lähtien syntyneitä alkoi olla vähemmän kuin kuolleita. Vielä vuonna 1864 syntyneiden enemmisyys oli Kärsämäellä 32 ja Reisjärvellä 20 henkeä, mutta vuosina 1865–1867 kuolleita oli kummassakin jo selvästi syntyneitä enemmän. Syynä oli sekä syntyneiden ikäluokkien pieneneminen vuodesta 1865 alkaen että kuolleisuuden pysyminen tavallista korkeampana vuodesta 1863 lähtien. Aivan omassa luokassaan erottuu vuosi 1868, jolloin kuolleiden määrä kasvoi moninkertaiseksi kaikkiin muihin vuosiin verrattuna. Se selittää suurimman osan Kärsämäen ja Reisjärven väestömenetyksestä 1860-luvulla, joten kyseistä vuotta on syytä tutkia vielä tarkemmin. Kuvioihin 19 ja 20 on koottu kuolleiden määrät kuukausittain vuonna 1868:

³² Syntyneiden ja kastettujen luettelo 1860–1870, I C:7, ReSA; Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1860–1870, ReSA. Luettu Suomen Sukuhistoriallisen Yhdistyksen kuvatietokannasta 22.11.2023.



Kuvio 20. Kuolleiden määrä kuukausittain Kärämäellä vuonna 1868.³³



Kuvio 21. Kuolleiden määrä kuukausittain Reisjärvellä vuonna 1868.³⁴

³³ Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1868, KäSA.

³⁴ Kuolleiden ja haudattujen luettelo 1868, ReSA.

Seurakuntien kuolleiden ja haudattujen luettelon mukaan kuolleisuus alkoi kasvaa niissä huhtikuussa 1868. Reisjärvellä huippu saavutettiin toukokuussa, jolloin kuoli peräti 153 seurakuntalaista. Kärämäellä huippu osui kesäkuulle, jolloin menehtyi 81 seurakuntalaista. Määrät olivat valtavia, sillä tavallisesti näissä seurakunnissa kuoli 50–60 henkeä vuodessa. Nyt yhdessä kuukaudessa kuoli paljon enemmän ihmisiä kuin tavallisesti koko vuoden aikana. Kuolleisuus alkoi lopulta tasaantua heinäkuussa, ja elokuusta lähtien luvut olivat jo varsin tavanomaisia. Korkeimman kuolleisuuden aikaan loppukeväällä ja alkukesällä 1868 ruokavarastot olivat jo varmasti vähissä, mutta kuolivatko ihmiset kuitenkin nälkään? Tästä voi saada vihjeitä seurakuntien kuolleiden ja haudattujen luetteloista, koska niihin merkittiin myös kuolinsyyt.

Loppukeväällä alkaneen voimakkaamman kuolleisuuden alussa Kärämäellä kovin tappaja oli kuolleiden luettelon mukaan hivutustauti eli keuhkotauti (*tvinsot*), johon kuoli 11 henkilöä eli 38 prosenttia kuolleista. Hivutus- eli keuhkotaudilla viitattiin yleensä (keuhko)tuberkuloosiin. Sama tilanne jatkui toukokuussa, jolloin hivutustauti oli kuolinsyynä 48 prosentilla kuolleista. Myös hermokuume oli nousussa, sillä siihen kuoli 18 prosenttia. Nimitys hermokuume (*nervfeber*) viittaa tavallisesti lavantautiin tai pilkkukuumeeseen. Lavantauti levisi saastuneen veden tai elintarvikkeiden kautta ja pilkkukuume vaadettiin välityksellä silloin, kun paljon ihmisiä majoitui ahtaisiin tilapäissuojiiin. Ne ovat tyypillisiä kulkuteiteja nälänhädän aikana ja muissa poikkeusoloissa.³⁵ Kärämäen kovimman kuolonkuukauden eli kesäkuun 1868 kuolinsyissä korostuivat samat kaksi tautia: hivutustauti (35 % kuolleista) ja hermokuume (27 %). Lisäksi kesäkuussa kuolinsyynä mainitaan ripuli (8 %), punatauti (7 %), isorokko (3 %) ja pöho (4 %). Suoranaiseen nälkäkuolemaan viittaavat erilaiset mahataudit. Toisaalta aliravitsemus heikensi muutenkin vastustuskykyä ja altisti siten kaikenlaisille taudeille. Proteiinien puutos puolestaan kasvatti riskiä sairastua hengityselinten tuberkuloosiin.³⁶

Reisjärvellä pääasiallinen kuolinsyy oli vielä huhtikuussa 1868 hermokuume, joka merkittiin kuolinsyyksi peräti 89 prosentilla kuolleista. Korkeimman kuolleisuushuipun aikaan toukokuussa tilanne muuttui, sillä hermokuume tappoi enää 9 henkilöä. Sen sijaan 133 henkilöä eli 87 prosenttia kaikista kuolleista menehtyi mahatautiin (*magsjuka*). Kesäkuussa mahatauti oli ainoa kuolinsyy. Tautia ei tässä vaiheessa määritelty tarkemmin, mutta myöhemmin kirjoitetuille lisälehdille on toukokuussa kuolleiden kuolinsyyksi merkitty pääasiassa punatauti (*rödsot*) eli verinen ripuli. Kyseessä on oireenmukainen taudinnimi, joka ei paljasta varsinaista sairauden syytä. Kyse saattoi olla jostain bakteeritaudista, mutta se saattoi olla myös seurausta suolistoa vahingoittaneen hätäruuan syömisestä.³⁷

³⁵ Heikki S. Vuorinen, *Tautinen Suomi 1857–1865*. Tampere University Press, Tampere 2006, 146–147.

³⁶ Voutilainen 2017, 56.

³⁷ Vuorinen 2006, 144.

Kärsämäen ja Reisjärven seurakuntien välillä on merkittäviä eroja sekä korkeimman kuolleisuushipun ajoittumisessa että kuolinsyissä. Kärsämäellä kuoltiin hieman myöhemmin ja etenkin hengitystieinfektioihin, kun taas Reisjärvellä kuolinsyynä oli pääsääntöisesti mahatauti, joka niitti väkeä jo toukokuussa. Juuri tämä ero näyttää nostaneen Reisjärven kuolleiden määrän huomattavasti Kärsämäkeä suuremmaksi, vaikka seurakunnissa oli suunnilleen yhtä suuri väestö. Tutkimuksissa on havaittu, että suolisto- ja kuumesairaudet, kuten puna- ja lavantauti, muodostavat yleensä noin puolet nälänhätien kuolemantapauksista, kun taas hengitystieinfektioiden määrä on tavallisesti vain 5–10 prosenttia. Näin oli Suomessakin vuonna 1868.³⁸ Reisjärvellä kuolinsyyt olivat siis nälänhädälle tyypilliset, mutta Kärsämäellä ja-kauma oli poikkeava.

Kuolinsyiden eroavaisuudet voisivat selittyä sillä, että ne ovat vain pappien tekemiä kärkeita arvioita eivätkä ne vastaa virallisia lääkärin tekemiä kuolinsyytutkimuksia. Pappien tekemiä kuolinsyyarvioita on toisinaan kyseenalaistettu, ja on jopa epäilty, että he olisivat omia virheitä peittääkseen merkinneet kuolinsyiksi nälän sijaan jonkin taudin. Ihmisten nälkäkuolemasta olisi voinut syyttää viranomaisia, mutta taudista, vieläpä muualta tulleesta kulkutaudista, heitä ei voinut syyttää. Muutkin syyt, kuten papiston käyttämien kuolinsyykaavakkeiden rakenne, saattoivat ohjata väärin diagnooseihin. Pääosa tutkijoista pitää kuitenkin tauteja nälkävuosien todellisina tappajina. Ne mainitaan suurimpina syyllisinä monissa aikalaiskirjoituksissakin.³⁹ Tautien mutta myös huonon ruuan suurta vaikutusta kuolleisuuteen korosti Kärsämäen rovasti Berndt Leonard Frosteruskin kirjoituksessaan Oulun Wiikko-Sanomissa elokuussa 1868:

Kuolevaisuus on ollut sangen suuri myös täällä pitkällisen terweellisen ruuan puutteen vaikutuksista sekä myös kuuman ja watsataudin, wieläpä ison-rokonki häwittämisistä. Jo on wähän yli kahden sadan seitsemänkymmenen (270) hengen seurakunnassa kuollut; se on joka kahdeksas henki wäestöstä. Mutta nyt näyttää, Jumalan kiitos, kuolevaisuus lakasturwan. Kowimpana aikana, lopulla toukokuuta, kesä- ja heinäkuuta haudattiin 15—16 ja parikymmentäki henkeä pyhän osaksi. Wiime pyhänä ainoasti yksi omasta seurakunnasta ja yksi lapsi Pyhäjärveltä.⁴⁰

³⁸ Voutilainen 2017, 54–55.

³⁹ Turpeinen 1986, 237; Kari Pitkänen, *Deprivation and disease. Mortality during the Great Finnish Famine of the 1860s*. Suomen väestötieteen yhdistys, Helsinki 1993, 69; Voutilainen 2017, 58–59; Jussila ja Rantanen 2018, 17–22; Kritiikkiä nälkävuosien kuolinsyymerkintöjä kohtaan on esittänyt esimerkiksi FT Henrik Forsberg *Kalevassa* 29.11.2023; Aikalaiskirjoituksia esim. *Oulun Wiikko-Sanomia* 17.7.1868, no 28, *Oulun Wiikko-Sanomia* 22.8.1868, no 34 ja *Suomen Wirallinen Lehti* 21.7.1868, no 87.

⁴⁰ *Oulun Wiikko-Sanomia* 22.8.1868, no 34.

Kärämäen ja Reisjärven esimerkit vahvistavat aiempien tutkimusten havaintoja siitä, että 1860-luvun nälkävuosien korkeimmat kuolleisuuspiikit johtuivat kulkutautien voimakkaasta leviämisestä keväällä 1868. Reisjärvellä kovin tappaja oli jokin vatsatauti, joka oli ainakin osittain seurausta huonosta ja vähäisestä ruuasta. Kärämäellä mahataudin rooli jäi pienemmäksi, ja siellä korostuivat erilaiset kuumetaudit. Kaikkein pohjoisimmissa Oulun läänin kihlakunnissa ei koettu samanlaisia väestötappioita kuin etelässä. Tätä on selitetty sillä, etteivät nälän liikkeelle ajamat kerjäläislaumat suunnanneet pohjoista vaan etelää kohti, josta ruokaa oletettiin löytyvän. Siksi taudit eivät levinneet pohjoiseen yhtä voimakkaasti ja kuolleisuus jäi pienemmäksi.⁴¹ Vierekkäisten pitäjien kohdalla tämä selitys ei toimi. Kärämäki ja Reisjärvi olivat liikenteellisestikin suunnilleen samanlaisessa asemassa eli syrjässä valtavyilyltä. Pitäjien välisten kuolleisuuserojen selittäminen vaatisi vielä tarkempaa lähteiden tarkastelua, kuten kunta- ja pitäjänkokousten pöytäkirjojen lukemista. Niistä voisi selvittää, saatiinko Kärämäelle hankittua paremmin ruoka-apua kuin Reisjärvelle, tai oliko paikallisissa köyhäinhoidon ratkaisuissa sellaisia eroja, jotka selittäisivät eron kuolleisuudessa. Ilman näitä tietoja joudutaan vain toteamaan, että korkean kuolleisuuden alueellakin oli merkittäviä eroja seurakuntien välillä ja kuolleisuuden syy-seuraussuhteet ovat monimutkaisempia kuin pelkkien väestötilastojen avulla selviää. Leo Tolstoita mukaillen voisi sanoa, että jokainen onneton pitäjä oli onneton omalla tavallaan, joten yksi esimerkki ei anna kokonaiskuvausta Suomen 1860-luvun nälkävuosista.

Yhteenveto

Suomen nälkävuodet 1860-luvulla olivat yksi Euroopan viimeisistä suurista väestökatastrofeista. Artikkelin tarkoituksena oli tutkia nälkävuosien syitä ja seurauksia Oulun läänissä. Eri lähdeaineistojen kautta halusin saada vastauksia kysymyksiin, miten katovuodet kohdistuivat läänin eri alueisiin, mitä vaikutuksia niillä oli alueen väestöön ja mitkä tekijät vaikuttivat tuolloin koettujen väestömuutosten taustalla.

Koko läänin tasolla tarkasteltuna nähdään selvästi, että pohjoiset kihlakunnat, Kemi ja Lappi, selvisivät nälkävuosista selvästi muita alueita paremmin. Tärkein syy lienee se, etteivät ne olleet yhtä riippuvaisia viljan viljelystä kuin eteläiset alueet, vaan pohjoisessa maatalous oli karjatalouspainotteisempaa. Kemin kihlakunta oli Oulun läänin ylivoimaisesti tärkein vointuotantoalue 1860-luvulla.

Tutkimus vahvistaa aiempien tutkimusten käsitystä siitä, että suuret nälkävuodet koettelivat voimakkaimmin Oulun läänin eteläosia, varsinkin Haapajärven kihlakuntaa. Monien siihen kuuluneiden pitäjien suhteelliset väestötappiot olivat koko Suomen suurimpien joukossa. Kiinnostavaa on, että kuolinsyissä oli merkittäviä eroja

⁴¹ Turpeinen 1986, 233; Virrankoski 2009, 526.

jopa naapuripitäjien välillä. Yksittäisistä seurakunnista eniten kärsi Reisjärvi. Siellä suurimpana tappajan erottuu mahatauti, joka saattoi johtua huonosta ruuasta. Naapuriseurakunnassa Kärsämäellä suurin tappaja oli seurakunnan kuolleiden luettelon mukaan hivutustauti eli tuberkuloosi. Tämä näyttäisi selittävän huomattavan eron seurakuntien kuolleisuudessa.

Koko läänin käsittelyä käsittelevä artikkeli jää väistämättä pintapuoliseksi, eivätkä kuolonvuosien monimutkaiset syy-seuraussuhteet tai tuon ajan inhimilliset kärsimykset pääse esille pelkkien tilastojen kautta. Oma tutkimusaiheensa on, mitkä olivat nälkävuosien vaikutukset ja seuraukset paikallistasolla muissa Oulun läänin pitäjissä. Tai miten katovuosiin reagoitiin ja miten nälkää pyrittiin torjumaan niin läänitasolla kuin paikallisesti? Näihin kysymyksiin vastaaminen vaatii muun muassa pitäjän- ja kuntakokousten pöytäkirjojen lähilukua, mikä ei yhden artikkelin puitteissa ole mahdollista. Voidaan siis todeta, että 1860-luvun nälkävuosissa riittää edelleen tutkittavaa, vaikka niistä on kulunut aikaa jo yli 150 vuotta.

Summary: The great famine years in the province of Oulu in the 1860s, especially in the Haapajärvi district and Kärsämäki and Reisjärvi parishes

The great famine years of Finland in the 1860s were one of the last major population disasters in Europe. In this article, I study the causes and consequences of the famine years in the province of Oulu. Using various source materials, I seek answers to three questions: 1) how did the crop failures affect different areas of the province, 2) what impact did they have on population, and 3) what factors influenced the demographic changes experienced in different areas of the province.

When looking at the whole province, the northern districts – Kemi and Lapland – clearly survived these years better than the other areas. There are probably one main reason for this. These two districts were not as dependent on grain cultivation as the southern regions, as agriculture in the north was more livestock oriented. For instance, the Kemi district was the most important butter production area in Oulu province in the 1860s.

This study confirms the findings of previous studies, namely that the southern parts of Oulu province, and especially the Haapajärvi district, were hit the hardest during the great famine years. In many of the province's parishes, the population losses experienced were among the heaviest in the whole of Finland. Notably, there were significant differences in causes of death even between neighboring parishes. Among individual parish, Reisjärvi suffered the most, with gastrointestinal disease – likely linked to poor food quality – emerging as the leading cause of death. In contrast, in the neighboring parish of Kärsämäki, the primary cause of death, according to parish death records, was consumption, or tuberculosis. This distinction appears to explain the marked disparity in mortality rates between the two parishes.

Any article that seeks to cover the whole province will inevitably be superficial. The complex cause-and-effect relationships of the famine years – as well as the human suffering of the time – cannot be fully conveyed through statistical data alone. A separate research topic in its own right would be to for example examine the local-level impacts and consequences of the famine years in other parishes of the Province of Oulu. Equally important would be to explore how crop failures were responded to and how hunger was addressed both at the provincial and

locally. Interrogating these issues would require a close reading of the documents of the parishes and municipalities, which is not possible within the frame of a single article. There is still much to be learned about the great famine years of Finland in the 1860s.

